

ANTROPONIMLARNING MORFOLOGIK XUSUSIYATLARI

**Xoldorov Yusufbek
Eshqobil o'g'li**

Termiz davlat universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya: Antroponimlar tilning atoqli otlar tizimida muhim o‘rin egallab, insonlarni nomlash va identifikatsiya qilish vazifasini bajaradi. Biroq antroponimlar faqat nominativ birlik sifatida emas, balki murakkab lingvistik struktura sifatida ham tadqiq etiladi. Ayniqsa, ularning morfologik tuzilishi antroponimik tizimning shakllanishi, rivojlanishi va funksional imkoniyatlarini tushunishda muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur maqolada o‘zbek tilidagi antroponimlarning morfologik xususiyatlari, ularning yasalish modellari, struktur turlari hamda grammatik shakllanish qonuniyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida tavsifiy, morfologik, komponent va qiyosiy tahlil metodlaridan foydalanildi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek antroponimlari sodda, yasama va qo‘shma tuzilishga ega bo‘lib, ular affiksatsiya, kompozitsiya va leksik-semantik yo‘llar orqali shakllanadi. Antroponimlarning morfologik tahlili xalqning tarixiy-madaniy tajribasi, dunyoqarashi va nominativ tafakkurini ochib berishda muhim vosita hisoblanadi.

Kalit so‘zlar: antroponim, onomastika, morfologiya, ism, affiksatsiya, kompozitsiya, nominatsiya

Kirish

Tilshunoslikda atoqli otlar alohida semantik va grammatik xususiyatlarga ega bo‘lgan birliklar sifatida qaraladi. Ular ichida antroponimlar, ya‘ni inson nomlari, eng faol va ijtimoiy jihatdan muhim qatlamlardan biridir. Onomastics doirasida antroponimlarni o‘rganish faqat ularning ma‘nosi yoki kelib chiqishi bilan cheklanib qolmaydi; struktur va morfologik xususiyatlarini tahlil qilish ham katta ilmiy ahamiyatga ega.

Antroponim termini yunoncha anthropos — “inson” va onyma — “nom” so‘zlaridan olingan bo‘lib, inson nomlari tizimini anglatadi. Har bir xalqning antroponimik tizimi uning tarixiy taraqqiyoti, madaniyati, diniy qarashlari va ijtimoiy tuzilishi bilan chambarchas bog‘liq. O‘zbek tilidagi antroponimlar ham uzoq tarixiy rivojlanish natijasida shakllangan bo‘lib, ular turkiy, arabiy, forsiy va zamonaviy xalqaro qatlamlardan tarkib topgan.

Antroponimlarning morfologik xususiyatlarini o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, shaxs nomlari ham umumtil birliklari kabi muayyan grammatik qurilishga ega. Ular

sodda yoki murakkab asosdan tashkil topishi, affikslar yordamida yasalishi yoki ikki va undan ortiq komponentlarning birikishi natijasida hosil bo'lishi mumkin.

O'zbek nomlash an'anasida ism tanlash jarayoni ko'pincha semantik maqsad bilan bog'liq bo'lsa-da, morfologik model ham muhim rol o'ynaydi. Masalan, Alisher, Sherzod, Gulnora, Dilshod, Baxtiyor kabi ismlar bir nechta morfemalardan tuzilgan bo'lib, ularning struktur tahlili nomlashdagi lingvistik mexanizmlarni ochib beradi.

Morfologik jihatdan antroponimlarni o'rganish bir necha sababga ko'ra muhim. Birinchidan, bu antroponimik birliklarning yasash mexanizmlarini aniqlashga yordam beradi. Ikkinchidan, tilning tarixiy qatlamlarini ajratishga imkon yaratadi. Uchinchidan, milliy nominatsiya tafakkurining qanday ishlashini ko'rsatadi.

E. Begmatov ta'kidlaganidek, o'zbek antroponimlari milliy til boyligining muhim qismi bo'lib, ularning struktur-semantik xususiyatlari xalq mentalitetini aks ettiradi. Shu nuqtai nazardan, antroponimlarning morfologik qurilishini tahlil qilish nafaqat tilshunoslik, balki etnolingvistika va madaniyatshunoslik uchun ham ahamiyatlidir.

Mazkur maqolaning maqsadi o'zbek tilidagi antroponimlarning morfologik xususiyatlarini aniqlash va ularning yasash modellari hamda struktur turlarini tahlil qilishdan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot davomida tavsifiy, morfologik tahlil, komponent tahlil va qiyosiy metodlardan foydalanildi. Material sifatida o'zbek tilidagi keng qo'llaniluvchi shaxs nomlari, antroponimik lug'atlar, onomastik tadqiqotlar hamda ilmiy adabiyotlardan foydalanildi.

Morfologik tahlil yordamida antroponimlarning tarkibiy qismlari — o'zak, affiks va komponentlar ajratib olindi. Komponent tahlil orqali murakkab antroponimlarning ichki strukturasi tahlil qilindi.

Qiyosiy metod yordamida o'zbek antroponimlari turkiy, arab va fors tillaridan kirgan nomlar bilan solishtirildi. Nazariy asos sifatida E. Begmatov, A.V. Superanskaya, Sh. Rahmatullayev ishlari olindi.

Tadqiqot natijalari

Tahlillar shuni ko'rsatdiki, o'zbek tilidagi antroponimlar morfologik jihatdan uch asosiy struktur guruhga ajraladi: sodda antroponimlar, yasama antroponimlar va qo'shma antroponimlar.

Sodda antroponimlar bir o'zakdan tashkil topgan bo'ladi. Bunday nomlarda morfologik bo'linish minimal darajada kuzatiladi. Masalan, Ali, Vali, Anvar, Karim, Zafar, Malika kabi ismlar sodda struktura hisoblanadi. Ular bir leksik asosdan tashkil topgan bo'lib, mustaqil nominativ birlik sifatida qo'llanadi.

Yasama antroponimlar esa o'zakka turli affikslarning qo'shilishi orqali hosil bo'ladi. O'zbek antroponimikasida affiksatsiya faol yasash usullaridan biridir. Masalan, -bek, -boy, -jon, -xon, -gul, -oy kabi elementlar antroponim yasovchi komponent sifatida faol ishlatiladi.

Masalan, Otabek nomi ota + bek morfemalaridan tashkil topgan. Bu yerda bek komponenti tarixan ijtimoiy maqomni bildirgan. Gulbahor ismida gul va bahor birliklari estetik semani hosil qiladi.

Affiksatsiya jarayonida kichraytirish yoki erkalash ma'nolari ham yuzaga keladi. -jon komponenti ayniqsa faol. Masalan, Dilshodjon, Azizjon, Olimjon kabi shakllar faqat ism emas, balki yaqinlik va mehr munosabatini ham ifodalaydi.

Qo'shma antroponimlar o'zbek tilida eng sermahsul qatlamlardan biridir. Bunday nomlar ikki yoki undan ortiq mustaqil morfemalarning qo'shilishi orqali hosil bo'ladi. Masalan, Sherzod, Dilafroz, Baxtiyor, Gulnora, Tojiddin kabi ismlar murakkab morfologik strukturaga ega.

Sherzod nomini tahlil qilsak, sher + zod komponentlari ko'rinadi. Bu yerda sher — kuch va jasorat, zod — avlod, farzand ma'nosini anglatadi. Natijada ism semantik jihatdan "sherdek avlod" mazmunini beradi.

Arab tilidan kirgan antroponimlarda ham murakkab morfologik model uchraydi. Masalan, Abdulloh nomi abd + alloh komponentlaridan tashkil topgan bo'lib, "Allohning bandasi" ma'nosini beradi.

Fors-tojik qatlamidagi antroponimlar orasida Gulchehra, Dilrabo, Mehribon kabi nomlar ko'p uchraydi. Bu nomlarda estetik, hissiy va poetik semalar ustunlik qiladi.

Tahlil shuni ham ko'rsatdiki, antroponimlarda gender markerlari ham morfologik jihatdan ifodalanadi. Ayol ismlarida -xon, -oy, -gul, -niso kabi komponentlar faol uchraydi. Erkak ismlarida esa -bek, -boy, -mirzo, -jon elementlari ko'proq kuzatiladi.

Morfologik jihatdan qisqartma va fonetik o'zgarishga uchragan antroponimlar ham mavjud. Masalan, Muhammadali → Madali, Abdurahmon → Rahmon, Abdulla → Dulla kabi variantlar nutqiy iqtisod tamoyili bilan izohlanadi.

Muhokama

Antroponimlarning morfologik tahlili shuni ko'rsatadiki, shaxs nomlari tilning boshqa leksik birliklari kabi dinamik rivojlanadi. Ular tarixiy, diniy va madaniy ta'sirlar ostida yangi struktur shakllarni qabul qiladi.

A.V. Superanskaya antroponimlarni struktur tahlil qilish orqali xalqning nominativ modeli aniqlanishini ta'kidlaydi. O'zbek antroponimlari bunga yorqin misol bo'la oladi.

Morfologik modellarning xilma-xilligi o'zbek xalqining ko'p qatlamli tarixiy rivojlanishini aks ettiradi. Turkiy asosli nomlar bilan bir qatorda arabiy va forsiy komponentlarning faol ishlatilishi tarixiy madaniy aloqalarning natijasidir.

Zamonaviy davrda globallashuv ta'sirida yangi antroponimlar kirib kelmoqda. Shunga qaramay, milliy morfologik modellarning asosiy qismi saqlanib qolmoqda. Masalan, yangi nomlar paydo bo'lsa ham -bek, -jon, -gul kabi an'anaviy komponentlar o'z funksiyasini yo'qotgani yo'q.

Morfologik jihatdan antroponimlar semantik yuklama bilan ham chambarchas bog'langan. Struktura o'zgarishi ko'pincha ma'no o'zgarishiga ham olib keladi. Shu bois morfologik tahlil semantik tahlildan ajralgan holda qaralmasligi kerak.

Kognitiv nuqtai nazardan ism yaratish jarayoni konseptual modellashtirishdir. Ota-onalar ism tanlashda muayyan morfologik qoliplar orqali estetik, diniy yoki ijtimoiy idealni ifodalaydi.

Xulosa

Antroponimlarning morfologik xususiyatlari o‘zbek onomastikasining muhim tadqiqot yo‘nalishlaridan biridir. Tadqiqot natijalari o‘zbek tilidagi antroponimlar sodda, yasama va qo‘shma strukturaga ega ekanini ko‘rsatdi.

Antroponimlar affiksatsiya, kompozitsiya va leksik-semantik yo‘llar orqali shakllanadi. -bek, -boy, -jon, -gul, -oy kabi komponentlar antroponim yasashda faol qatnashadi.

Morfologik tahlil shuni ko‘rsatadiki, antroponimlarning struktura modeli xalqning tarixiy xotirasi, diniy qarashlari va madaniy qadriyatlarini aks ettiradi. Shuning uchun antroponimlarni o‘rganish nafaqat tilshunoslik, balki etnolingvistika va madaniyatshunoslik uchun ham katta ilmiy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. E. Begmatov. O‘zbek antroponimikasi. — Toshkent: Fan, 2013.
2. E. Begmatov. O‘zbek ismlari ma‘nosi. — Toshkent, 2007.
3. A.V. Superanskaya. Общая теория имени собственного. — Москва: Наука, 1973.
4. Sh. Rahmatullayev. O‘zbek tilining etimologik lug‘ati. — Toshkent, 2000.
5. A. Hojiyev. Tilshunoslik terminlari izohli lug‘ati. — Toshkent, 2002.
6. Sh. Rahmatullayev. O‘zbek tilining etimologik lug‘ati (1-jild). — Toshkent: Universitet, 2000.
7. Hojiyev. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. — Toshkent: O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2002.
8. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildli. — Toshkent: O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2006–2008.
9. Academy of Sciences of Uzbekistan, O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti. Onomastika masalalari bo‘yicha ilmiy to‘plamlar. — Toshkent, 2015–2024.
10. Sodikov Q. O‘zbek onomastikasi masalalari. — Toshkent: Fan, 2010.
11. Nurmonov A. Lingvistik semantika asoslari. — Toshkent: Akademnashr, 2012.